

УДК 336.563

Прокопов О. А., к.е.н., доцент кафедри світового господарства та міжнародної економічної інтеграції УДУФМТ, головний експерт відділу ринків промисловості Антимонопольного комітету України

ДЕРЖАВНА ДОПОМОГА СУБ'ЄКТАМ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ВІДПОВІДНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СТАНДАРТАМ

Проаналізовано сучасну систему надання державної підтримки суб'єктам господарювання в Україні, розглянуто зобов'язання української держави відповідно до членства в СОТ і намірів інтегрування в Європейську спільноту. Викладено досвід країн ЄС в регулюванні державної підтримки; визначено основні напрями вдосконалення структури державної підтримки. Розглянуто критерії ефективності державної підтримки, на основі здійсненого аналізу запропоновано базові принципи з реформування системи державної допомоги і зазначені положення, що мають міститися в законі «Про державну допомогу суб'єктам господарської діяльності».

Ключові слова: горизонтальні цілі, державна підтримка, конкуренція, механізм регулювання державної допомоги, критерії ефективності державної підтримки, реформування, субсидування.

Літ. 17. Рис. 2.

Прокопов А. А., к.э.н., доцент кафедры мирового хозяйства и международной экономической интеграции УГУФМТ, главный эксперт отдела рынков промышленности Антимонопольного комитета Украины

Государственная помощь субъектам хозяйствования в Украине: современные тенденции и соответствие европейским стандартам

Проанализирована современная система предоставления государственной поддержки субъектам хозяйствования в Украине; рассмотрены обязательства украинского государства в соответствии с членством в ВТО и намерений интегрирования в Европейское сообщество. Изложен опыт стран ЕС в регулировании государственной поддержки; определены основные направления совершенствования структуры государственной поддержки. Рассмотрены критерии эффективности государственной поддержки, на основании проведенного анализа предложены базовые принципы по реформированию системы государственной помощи, указаны положения, которые должны содержаться в законе «О государственной помощи субъектам хозяйственной деятельности».

Ключевые слова: горизонтальные цели, государственная поддержка, конкуренция, механизм регулирования государственной помощи, критерии эффективности государственной поддержки, реформирования, субсидирования.

Prokopov O. A., PhD, assistant professor of the world economy and international economic integration department of UGUFIT, chief expert of the industry markets department of Antimonopoly Committee of Ukraine

Government Assistance to Entrepreneurs in Ukraine: Modern Trends and Compliance with European Standards

In this research article it was examined the current system of providing state support to entrepreneurs in Ukraine; considered commitment Ukrainian state under WTO intention and integration into the European community. It was presented the experience of the EU in the regulation of state aid; the main directions of improving the structure of government support. The criteria of efficiency of state support and on the basis of the analysis the basic principles of the reform of state aid and specified provisions are contained in the law "On state support entities".

Keywords: horizontal objectives, government support, competition, the mechanism of state regulation aid priorities and performance criteria for state aid, reform, subsidies.

Постановка проблеми. Оптимізація використання національних конкурентних переваг вимагає цілеспрямованого розвитку певних секторів економіки, що, у свою чергу, спирається на відповідні заходи державної структурної політики, які полягають, зокрема, у на-

данні державної підтримки суб'єктам господарювання. Проте в Україні за роки незалежності не вдалося сформувати дієву систему державної підтримки реального сектора економіки. Більш того, низька ефективність бюджетних видатків традиційно була одним з основних недоліків бюджетної системи в Україні саме через відсутність визначених чітких правил та контролю щодо надання державної допомоги суб'єктам господарської діяльності. Утрати від такого неефективного надання державної допомоги в Україні, як наслідок, вимірюються мільярдами доларів. Крім того, непрозорі принципи виділення державної допомоги спотворюють конкуренцію, що негативно впливає на самий інвестиційний клімат країни.

Причини даної ситуації можуть бути різні: відсутність системного планування; розпорошеність бюджетних програм, з великою кількістю напрямів, що не мали чітко визначених критеріїв їх результативності; відсутність належного контролю за процесом надання та використання бюджетних коштів і, як результат, корупція, яка також сприяла нецільовому витрачання коштів у країні і в подальшому заважає досягненню належних результатів.

До того держава не аналізує вплив наданої допомоги на економіку. Державна допомога може ставити за мету ефективніше використання або перерозподіл наявних економічних ресурсів через виправлення недоліків ринкового механізму. Однак державна допомога одночасно викривлює функціонування ринкового механізму, оскільки спотворює конкуренцію. Тому контроль за державною допомогою необхідний для обмеження її негативного впливу на економіку і забезпечення відповідності державної допомоги цілям державної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо надання державної допомоги досліджували такі відомі зарубіжні та вітчизняні фахівці, як Дж. Гілкріст [16], Е. Каліщук [16], Я. Хойна [16], О. Д. Чередніков [12], О. Бетлій [5], В. Кравчук [5], С. Касьянов [10], С. Таран [9], О. Нів'євський [9], В. Ляшенко [9] та ін. Автори досліджують сутність поняття, етапи формування європейської системи регулювання державної допомоги, правові засади, основоположні пріоритети та принципи політики надання державної допомоги в країнах ЄС. Але, незважаючи на значний інтерес до цієї проблематики, потребують подальшого дослідження та уточнення практичні аспекти застосування окремих підходів до надання державної допомоги, апробованих в країнах ЄС, в умовах посилення міжнародних інтеграційних процесів і конкуренції. Лишаються дедалі актуальним питання економічного змісту та значення державної допомоги, її вплив на економічний розвиток України, а також її правове регулювання як на державному, так і на міжнародному рівні.

Метою статті є визначення сутності, механізмів та специфіки базових принципів регулювання державної допомоги суб'єктів господарювання в рамках ЄС, що, у свою чергу, дозволить осмислити європейський досвід і з'ясувати чинні критерії та заходи задля подальшого впровадження їх у вітчизняну практику, а в майбутньому сприятимуть формуванню цивілізованого конкурентного середовища, прогресивним структурним зрушенням і інтеграції України у світовий економічний простір.

Виклад основного матеріалу. У контексті структурної модернізації системи державної підтримки та національної економіки України, в умовах конкурентних викликів посткризового світу набувають особливого значення правила державної допомоги ЄС. Багаторічна практика застосування цих правил зумовила та сформувала ефективні механізми регулювання такої підтримки. Тому для України вони можуть слугувати не тільки як тягар виконання зобов'язань у рамках діючої договірно-правової бази відносин з ЄС та майбутньої Угоди про асоціацію, а насамперед як сучасний економіко-правовий інструмент регулювання та контролю, оволодіння і застосування якого є необхідним, виходячи з ситуації сьогодення.

Насамперед слід відмітити, що регулювання державної допомоги в ЄС має понад 63-річний досвід, беручи свій початок ще на етапі створення Європейського співтовариства вугілля та сталі, Євроатому та Європейського економічного співтовариства. За відсутності спільної промислової політики запровадження регулювання державної допомоги було достеменним способом запобігти мінімізації негативних наслідків для конкуренції і торгівлі, які могли бути спричинені субсидіями.

Правила державної допомоги ЄС є всеохоплюючим механізмом та складається з Римського договору про заснування Європейського Співтовариства, з базових положень Лісабонського договору, процедурних правил, схвалених Радою ЄС та Єврокомісією, а також цілої ни-

зки горизонтальних, секторальних та інших правил, регламентів і настанов, які безпосередньо визначають вимоги до схем державної допомоги [9].

На відміну від ЄС, в Україні немає відповідного закону про державну допомогу, хоча парламент прийняв за основу урядові проекти законів України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», які пройшли перше слухання. Водночас є низка законодавчих актів, що частково регулюють надання державної допомоги суб'єктам господарювання: Господарський, Бюджетний і Податковий кодекси, закони «Про захист економічної конкуренції», «Про стимулювання розвитку регіонів» і численні концепції з розвитку промисловості або окремих галузей економіки.

Часто державну допомогу надають на основі галузевих законів, які приймають щоразу, коли приймається рішення держави підтримати той чи інший сектор. Ці закони пізніше враховують під час підготовки державного бюджету, але в цих законодавчих актах бракує чіткого визначення державної допомоги та способів її надання [5].

Слід зазначити, що римський договір, так само як і попередні установчі договори ЄС, не дають визначення «державної допомоги», оскільки цей термін дуже важко систематизувати на практиці, а схеми та підходи мають тенденцію змінюватися завдяки найчастішим, запозичуваним користувачам державної підтримки. Водночас при прийнятті рішень Єврокомісія керується чіткими законодавчими положеннями та встановленими ними принципами, а саме: забезпечення рівних правил гри; мати адресний характер (тобто призначатися тільки для деяких виробників або виробництва окремих виробів, що негативно позначається на рівності можливостей усіх конкурентів), мати адекватні інституції, бути підзвітним, прозорим та обмежувати обсяг та тривалість [9].

Як зазначалося вище, державна допомога негативно позначається на ефективності використання ресурсів, перешкоджає вільній конкуренції та становить загрозу для єдності ринку Євросоюзу. Підтримка часто зменшує ініціативність підприємців, дає можливість слабшим фірмам протриматися за рахунок сильніших та створює антагоністичний клімат між державами – членами ЄС. Відповідно римським договором забороняється будь-яка державна допомога, що призводить до спотворення конкуренції в межах спільного ринку. Однак повністю програми підтримки, якщо на їх здійснення отримана згода Європейської комісії, не виключаються. Деякі заходи підтримки підприємств є допустимими, наприклад як ті, що спрямовані на коригування провалів ринку та здійснюються як на рівні окремих держав-членів, так і на рівні самого Співтовариства [10]. Така схема до політики державної допомоги в ЄС забезпечує певну гнучкість та може коригуватися залежно від економічного розвитку країн-членів та національних економічних пріоритетів.

Висвітлений підхід відповідає найважливішим потребам сучасності, в першу чергу і для самої України. Адже в нашій державі ніколи не приділялося значної уваги для створення надійних умов задля забезпечення результативності заходів підтримки суб'єктів господарювання та їх впливу на розвиток національного конкурентного середовища.

Окрім негативного впливу державної допомоги на конкуренцію, до факторів, що обґрунтовують здійснення контролю у сфері державної допомоги наднаціональному органу, є необхідність ефективного використання бюджетних ресурсів та прагнення національного уряду протистояти впливу груп інтересів. Контроль у сфері державної допомоги – це контроль над рішеннями урядів, який стосується скоріше чинників, що визначають політику допомоги [8]. Якщо підприємства або галузь покладаються тільки на державну підтримку, то це послаблює конкурентне середовище європейського ринку.

В ЄС державна допомога є також одним із небагатьох способів захисту національного виробника. Таким чином, метою контролю є не тільки формування завдань щодо визначення наслідків у разі здійснення державної підтримки, але й у визначенні умов, за яких ця підтримка не може бути надана.

Сьогодні в Україні не визначено установи, яка б контролювала надання державної допомоги. Основним органом влади, який приймає рішення про надання державної допомоги, є Міністерство фінансів. Воно визначає обсяги державної допомоги, що включаються в проект бюджету, і аналізує бюджетний вплив усіх урядових і більшості депутатських законопроектів. Антимонопольний комітет відповідає за контроль дотримання рівних прав різних підприємств і підтримання конкуренції на ринку [5].

З відповідних причин така співпраця є досить неефективною. Поки Міністерство фінансів розглядає державну допомогу як один із інструментів стимулювання господарської діяльності та напрямів витрачання бюджетних коштів, Антимонопольний комітет, в першу чергу, концентрує свою увагу на вплив державної допомоги на конкуренцію. Тим паче Антимонопольний комітет зазвичай залучають до сфери державної допомоги лише тоді, коли державна допомога суттєво спотворює конкуренцію на окремо взятому ринку, а не для контролю та аналізу впливу надання державної допомоги. Крім того, повноваження Антимонопольного комітету переважно стосуються місцевих органів влади [1].

Проблема з наданням державної допомоги є також складником недосконалості контролю за витратами всіх видів суспільних коштів. Відсутність середньострокового бюджетного планування та чітких критеріїв результативності бюджетних програм призводить до зниження ефективності витрачання бюджетних коштів, зокрема виділених на державну допомогу. Відсутність моніторингу і контролю, в свою чергу, позначається на низькій прозорості системи і створює ризик виникнення і поширення випадків корупції [5].

Структура системи регулювання державної допомоги, що встановлена в органах ЄС, наведена на рис 1.

За об'єктом або за критерієм призначення Європейська Комісія розрізняє три види державної допомоги: допомога на горизонтальні цілі, регіональна допомога та допомога для галузей.

Ефективність надання державної допомоги ЄС залежить не лише від обсягу або механізму її надання, а й певною мірою від форм, в яких вона надається. Форми надання державної допомоги в країнах ЄС наведено на рис. 2.

Горизонтальна допомога спрямована на пом'якшення проблем безробіття, покращення довкілля, науково-технічний розвиток, підтримку малих та середніх підприємств незалежно від галузевої ознаки та включає підтримку на реструктуризацію підприємств.

Регіональна підтримка спрямована на підтримку відсталих регіонів. Підтримка окремим секторам може надаватися у випадку, коли механізми ринку не спрацьовують. Ці випадки включають кризовий стан, приватизацію, боротьбу з безробіттям та проведення реструктуризації.

Допомога на регіональні цілі покликана пом'якшувати диспропорції в економічному розвитку різних регіонів ЄС. Загальною для країн Євросоюзу є умова, що кількість регіонів, які підтримуються державою, повинна становити менше половини загальної кількості регіонів. Переважне право отримати регіональну допомогу мають так звані регіони з рівнем підтримки «а», де рівень життя є особливо низьким або де існує значне безробіття, а розмір валового національного продукту на одного мешканця є нижчим 75% середньої для Євросоюзу величини [10].

Підтримка окремих галузей урегульована за допомогою галузевого законодавства. Положення законодавства можуть послаблювати правила надання державної допомоги, проте, в більшості випадків, роблять правила більш обмежувачими. Загалом допомога для галузей спрямована на: аудіовізуальну продукцію, телерадіомовлення, електроенергетику, поштові послуги, суднобудування, металургію, широкосмугові мережі, транспорт та вугільну галузь. Положення законодавства можуть послаблювати правила надання державної допомоги, проте, у більшості випадків, роблять правила більш обмежувачими [8; 9].

Хоча зазначений перелік правил охоплює більшість можливих випадків надання допомоги, держави-члени іноді пропонують для погодження Комісією схеми, які не відповідають запровадженій класифікації і тому розглядаються Комісією на основі власних критеріїв, що також можуть включати положення діючих правил, настанов і рамкових положень. Основним завданням для уряду, який надає допомогу, є передбачення її наслідків для загального добробуту. При цьому завдання Єврокомісії обмежується оцінкою впливу допомоги на конкуренцію. Держави-члени повинні розрахувати вартість фінансування допомоги для бюджету та інші витрати, оцінити можливість погіршення добробуту в інших секторах внаслідок надання допомоги, а в подальшому – забезпечити ефективне використання допомоги, запобігаючи марному витрачання коштів [8].

Таким чином, можна впевнитися, що нормативні акти ЄС не створені для того, щоб робити виключення та надавати більші обсяги державної допомоги, перш за все вони слугують для деталізації правил, що є влучною метою для розвитку даної сфери економічної діяльності.

Як зазначалося, парламент прийняв за основу урядові проекти законів України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» (реєстр. №2749), «Про внесення змін до статті 35 Бю-

джетного кодексу України (щодо державної допомоги суб'єктам господарювання)» (реєстр. №2750). Ці законопроекти були розроблені Антимонопольним комітетом на виконання Національного плану дій на 2013 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [2; 3].

Очікувалось, що впровадження зазначених законопроектів забезпечить мінімізацію негативного впливу державної допомоги на конкуренцію, створить рівні умови діяльності суб'єктів господарювання та, перш за все, сприятиме виконанню зобов'язань України, визначених Угодою про співробітництво і партнерство між Україною та ЄС, Договором про заснування Енергетичного Співтовариства та ще низкою угод щодо підвищення ефективності використання державних ресурсів, моніторингу державної допомоги та контролю над нею. Так, законопроектом № 2749 пропонується ввести контроль за наданням державної економічної допомоги суб'єктам господарювання у спосіб, який не призводить до негативних наслідків для конкуренції, зокрема її усунення, обмеження чи спотворення [2].

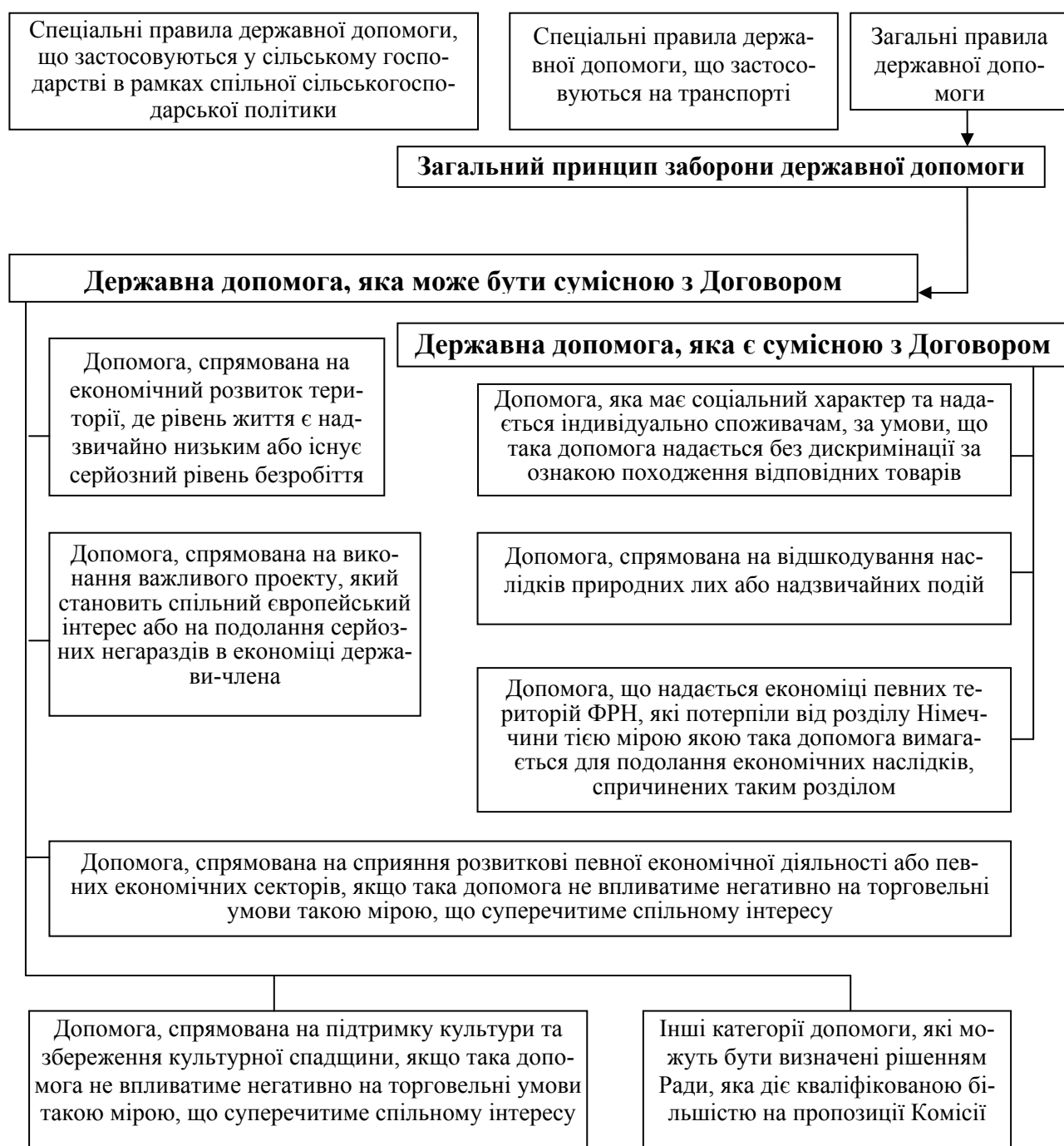

Рис. 1. Структурна схема регулювання державної допомоги в країнах ЄС [9, с.10].

Рис. 2. Форми надання державної допомоги (джерело: побудовано автором за [8]).

Зокрема, передбачається забезпечення моніторингу чинної державної допомоги, формування її реєстру та звітності, а також запровадження контролю за впливом державної допомоги на конкуренцію, у тому числі, нагляд за новою, незаконною (не повідомленою) допомогою та за нецільовим її використанням.

Втім, аналізуючи внесений законопроект «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», можна відмітити деякі упущення, починаючи з самого терміну «державна допомога».

Відповідно до ст. 1 проекту закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» державна допомога суб'єктам господарювання – це підтримка у будь-якій формі суб'єктів господарювання за рахунок ресурсів держави чи місцевих ресурсів, що спотворює або загрожує спотворенням економічної конкуренції, створюючи переваги для виробництва окремих видів товарів чи провадження окремих видів господарської діяльності [2]. Тобто визначення урядового законопроекту вже беззаперечно окреслює державну допомогу як таку, що спотворює конкуренцію або загрожує спотворенням економічної конкуренції. Тим часом як Лісабонський договір зазначає спотворення конкуренції лише як умову, при невиконанні якої державна допомога буде неправомірною.

Варто зауважити про деякі неуточнення, а саме про ст. 2 законопроекту, яка проголошує державну допомогу недопустимою, «якщо інше не передбачено цим законом». Насправді це «інше», як правило, і дає змогу реципієнтам у більшості випадків повністю ухилитися від відповідальності.

Дивним є також те, що законопроектом не передбачається підтримка сільськогосподарської промисловості, так як саме ця галузь є безпосереднім одержувачем пільг та бюджетних коштів. Так само цікавим є виключення із законопроекту Антимонопольного комітету України. А саме уряд може звільнити АМКУ від обов'язку інформування уповноваженого органа [12], що є невдалим кроком, адже підтримка підприємств урядом суттєво впливає на умови торгівлі, що робить антимонопольну політику та державну допомогу беззаперечно важливим складником у торговельній сфері. Надання державної підтримки часто призводить до порушення правил у рамках Генеральної угоди з тарифів і торгівлі, і як наслідок, до проведення антисубсидійного розслідування і застосування компенсаційних заходів. Тому забезпечення дотримання спільних принципів політики в цій сфері можуть сприяти швидкому та результативному вирішенню можливих суперечностей.

Висновки з дослідження й перспективи подальших розвідок у даній темі. Отже, законодавство України щодо надання державної допомоги носить фрагментарний та неповний характер. На жаль, така ініціатива, як законопроект про державну допомогу, не сприяє впровадженню європейського підходу, більш того, він містить ряд недоліків, що нині не забезпечить прозорість процедури надання державної допомоги суб'єктам господарювання.

У наданні підтримки панує повна довільність. Не існує чіткого державного регулювання, яке б забезпечило умови надання державної підтримки, і здійснювало контроль за наданням цієї підтримки. Відсутня також звітність про надану допомогу, яка повинна надаватися окремо від бюджетної звітності, що, у свою чергу, суперечить принципам відкритості державних фінансів. А низька ефективність державної допомоги призводить до втрат бюджетних коштів, в той час як відсутність контролю спричиняє спотворення конкуренції або загрожує їй.

Нині доводиться констатувати, що політика державної підтримки в Україні потребує термінового реформування. Ухвалення угоди про асоціацію між Україною та ЄС може запропонувати і модель, і стимул для проведення цієї реформи. Тому, маючи формальні зобов'язання, український уряд зможе впевнено відстоювати інтереси своєї країни. Наслідком таких реформ може бути підвищення конкурентоспроможності економіки, розбудова ринкової інфраструктури, сприяння розвитку та впровадженню науково-технічних та інноваційних розробок, підтримка малого і середнього бізнесу та розроблення ефективної політики субсидування, а впровадження норм та правил СОТ і ЄС тимчасом сприятиме ефективному реформуванню економіки та державного управління, а у перспективі – і зростанню національного добробуту країни.

Література

1. Про Антимонопольний комітет України: Закон України від 26.11.1993 № 3659-ХІІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3659-12>
2. Про державну допомогу суб'єктам господарювання: проект закону від 05.04.2013 № 2749. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46496
3. Про внесення змін до статті 35 Бюджетного кодексу України (щодо державної допомоги суб'єктам господарювання): проект закону від 05.04.2013 № 2750 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46497
4. Про схвалення Концепції реформування системи державної допомоги суб'єктам господарювання. Кабінет Міністрів України; Розпорядження, Концепція від 13.01.2010 № 81-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/81-2010-%D1%80>
5. Бетлій О., Кравчук В. Реформа державної допомоги в Україні. Консультативна робота / О. Бетлій, В. Кравчук – 2012. – № 2. – С. 15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eu.prostir.ua/files/1333457006364/State_aid_PP_ukr.pdf
6. Commission Staff Working Paper on the European Communities. State Aid Scoreboard, autumn 2012 update. Way of access. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/competition/state_aid/studies_reports/2012_autumn_working_paper_en.pdf
7. Інформаційний бюлетень // Вісник Міжнародного центру перспективних досліджень. – 2006. – №30 (334) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://icps.com.ua/pub/files/43/81/nl_ukr_20060925_0334.pdf
8. Чередніков Д.О. Модернізація системи державної підтримки суб'єктів господарювання в Україні / Д.О. Чередніков – К.: НІСД, 2013. – 28 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2013_table/1806_dop.pdf
9. Правове регулювання надання державної допомоги в Європейському Союзі та в Україні. Шляхи адаптації законодавства України: навч. посіб. / О.В. Нів'євський, С.В. Таран, Н.І. Лещенко. К.: Центр учбової л-ри, 2007. – 180 с.
10. Державна допомога виробникам в Україні: реформування відповідно до норм СОТ та ЄС / [за ред. С. Касьянова]. – К.: Нора-Друк, 2004. – 86 с.
11. Правила надання державної допомоги. Довідка проекту консультаційної підтримки з питань європейської інтеграції Уряду України (ЕІРА). – 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nrdevelopment.com/visa_free_regime_briefing_note_ukr.pdf
12. Черніков Д. Хто отримує державну допомогу? Економічна правда, 2012 / Д. Черніков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/columns/2012/09/20/336275/>
13. Офіційний веб-сайт органів виконавчої влади України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kmu.gov.ua/
14. Офіційний веб-сайт Державної служби України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dkrp.gov.ua/>
15. Офіційний веб-сайт Комісії з питань підприємства, регулярної та антимонопольної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://komprg.rada.gov.ua/>
16. Гілкріст Дж. Коментар щодо розвитку державної політики та законодавства України у сфері надання державної допомоги [Електронний ресурс] / Джозеф Гілкріст Дж. // Контракти. – 2004. – № 30. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kontrakty.com.ua/show/ukr/print_article/4/3020043370.html
17. Каліщук Е. Принципи та правові засади надання державної допомоги в Європейському Союзі / Е. Каліщук, Я. Хойна // Державна допомога виробникам в Україні: реформування відповідно до норм СОТ та ЄС ; [за ред. С. Касьянова]. – К.: Нора-Друк, 2004. – С. 10–15.

Стаття надійшла до редакції 30.04.2014 р